

İbn Rüşd'de Siyaset ve Ahlak İlişkisi

MİRPENÇ AŞKİT^a

Geliş Tarihi: 07.09.2018 | Kabul Tarihi: 25.10.2018

Öz: Bugün birçok siyasal yozlaşmanın temelinde erdemlerden bağımsız siyasal pratikler üzerine inşa edilen bir siyasal ahlakın varlığında söz edilebilir. İbn Rüşd' göre siyasal ahlak / siyasetin ahlakı hegemonik güç sağlar. Bunun aşılması olarak erdemleri kendine referans alan ahlak temeli bir siyasete vurgu yapmaktadır. Siyaset-ahlak ilişkisinde Grek dünyasının siyaset tecrübesini dikkate alan İbn Rüşd İslam dünyasında kurucu siyasetin inşa edilmeye çalışıldığı bir dönemde siyaset ve ahlak ilişkisine daha da önem vermiştir. İslam dünyasının siyasi arenada var olmasının şartı olarak; hayatın her alanında var olması gereken erdemleri referans alan asli arche'ye/metafiziği göstermiştir. İbn Rüşd'ün de ortaya konulan siyaset ve ahlak anlayışı aynı zamanda nesnel bir siyasi kültürün dirilmesinin derin bir bilincini ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İbn Rüşd, siyaset, ahlak, siyasal ahlak, erdemler.

^a Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
mirpencaksit@hotmail.com

The Relation of Politics and Morals in Averroes

Abstract: Today, the basis of much political corruption can be mentioned in the presence of political morality that is built on political practices free from virtues. According to Averroes, the ethics of political morality/politics ethic provide with hegemonic power. In the sense of overcoming this, he emphasizes on moral -based policy that takes virtues as its own origin of reference. Averroes, who takes Greek experience in the relation of morality- politics into account, gives extra weight to politics and morality relations in the building period of constitutive politics in İslamic world. As a condition of the sustenance of İslamic world in the political arena, he showed original arche/metaphysics that refers to the virtues which should be in every area of the life. The understanding of politics and morality that is manifested in Averroes, also express the consciousness of reviving of objective political culture.

Keywords: Averroes, politics, morality, political morality, virtues.

© Akşit, Mirpenç. "İbn Rüşd'de Siyaset ve Ahlak İlişkisi." *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2018), 47-65.

Giriş

Felsefenin asıl amacı, insanı mutluluğa erdştirecek olan bilgiyi sağlamaktır. Mutluluk bilgisi, yolda olan insanın doğru yolda kalmasını sağlayacak olan bilgidir. Mutluluk bilgisini elde edecek olan mutlu fertlerin erdemli toplumda ortaya çıkmasıdır.¹ Erdemli toplumun nasıl ortaya çıkacağı, 'en uygun siyasi düzenin hangisi olacağı' "siyasi düzenlemelerin fertlere hangi kanalla etki edeceği" durumları siyaset felsefesinin konusu olduğu kadar ahlak felsefesini de ilgilendirmektedir. Bu sebeple birçok filozof siyaset felsefesi ve ahlak felsefesini birbiri ile bağlantılı olarak ele almıştır. Son tahlilde Ahlak felsefenin arayışı insanın, birey olarak iyiliği ve mutluluğudur. Bu düşünceye paralel olarak siyaset felsefesi, daha genel ve asli olan ahlak felsefesinin bir alt dalı olarak kabul edilebilir. Ahlak felsefesini "insan için genel olarak iyi hayatın ne olduğunu araştıran ve buna bağlı olarak 'insanların nasıl yaşaması ve davranması gerektiğini belirlemeye çalışan bir disiplin olarak tanımlıyorsak, siyaset felsefesinin de aradığı şey bundan farklı" olmadığıdır.² Birçok filozofa göre siyaset ve ahlak aynı amaca sahiptir. Bu amaç insan için mümkün olan iyi hayatı, iyiyi gerçekleştirmektir. Nitekim bu görüş Yunan felsefesinden Platon ve İslam dünyasından birçok filozof tarafından savunulmuştur.

1. İbn Rüşd Düşüncesinde Siyaset

İslam filozoflarında siyasî yönetim, örgütlü toplumun her bir bireyinin neticede adaleti sağlamak için hâkimlere ihtiyaç duymayacak biçimde ahlâkî davranışlarına göre yükümlülüklerine düşen şeyi yapmak; hekimlere ihtiyaç duymayacak şekilde kendi nefis ve arzularını kontrol etmek olarakdır.³ Siyaset bilimi konusunda ilk eser yazan İslam felsefecisi Fârâbî'dir.⁴ İlk defa Fârâbî, Yunan siyaset felsefesi ile İslâm düşüncesini uzlaştırmaya çalışan filozof Fârâbî'dir. Bu düşüncesi

¹ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Adres Yayınları, Ankara, 2015, 239.

² Arslan, *Felsefeye Giriş*, 234.

³ Cevher Şulul, *İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015, 16.

⁴ Şulul, *İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi*, 16.

ile kendinden sonra gelen filozofları da etkilemiştir. Fârâbî 'den sonra gelen İbn Rüşd⁵, "ahlak ve siyaset konularında başlı başına bir eser yazmamıştır. Gerek Platon'un Devlet isimli eserine, gerekse Aristoteles'in eserlerine yazdığı şerhlerdeki değerlendirmelerinden ve kendi zamanına ait göndermelerinden, onun bu konudaki görüşleriyle ilgili bazı ipuçlarına ulaşmamız mümkün olmaktadır."⁶ İbn Rüşd siyaset felsefesi konusunda Fârâbî 'den etkilenmiş olmakla beraber Fârâbî 'den farklı ve onu aşan bir siyaset kuramı ortaya koyabilmiştir. Bunun en açık örneği İbn Rüşd'ün siyaset felsefesine dair *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn'un* adlı eseridir.⁷

Fârâbî'nin siyaset felsefesi büyük ölçüde metafizikle, yani teorik bakış açısı tarafından kuşatılmıştır. Ancak İbn Rüşd siyasete daha bağımsız yaklaşmış hem Yunan hem de İslâm dünyasına eleştirel yaklaşım sergilemiştir.⁸ İbn Rüşd'ün bu anlamda İslam düşüncesini ve klasik felsefeyi uzlaştırmıştır. İbn Rüşd'e göre felsefe olmadan İslam düşüncesinin hakikatleri anlaşılmaz. İslam'ın kurallarını anlamak için de felsefe yapmak gerekir. O'na göre İslam ve felsefe temelde zıtlaşmaz, tevیل yaparak iki düşünce sistemi uzlaştırabilir.

Bahsi geçen konuda birbiri ile tamamen zıt olan görüşler ortaya koymuşlarsa da her ikisini de kendi düşüncesi ile kabul etmek gerekmektedir. Buradan yola çıkarak İbn Rüşd'ün, Platon'un eseri olan *Devlet*'i şerh⁹ ederken izlediği yöntemi anla-

⁵ İbn Rüşd'ün *Ed-Daruri Fis-Siyase* isimli eserinin Arapça orijinali elimizde değildir. Günümüze ancak bu eserlerin Samuel ben Yehuda tarafından Arapça'dan İbrânice'ye yapılan tercümeleri gelmiştir. İbrânice'den Latince'ye çevrilmiş, sözü edilen İbrânice ve Latince çevirilerden Rosenthal ve Lerner tarafından İngilizceye ve buradan da Hasan Mecîd el-Abîdî ve Fâtma Kâzım ez-Zehabî tarafından Arapça'ya çevrilmiştir. Böylece eser Arapça'dan İbrânice ve Latince'ye, oradan İngilizceye ve nihayetinde tekrar Arapça'ya tercüme edilmiştir. Eserin bir dilden diğerine çevrilirken uğradığı anlam kaymaları ile bu çeviriler arasında yaklaşık on sekiz yüzyıl olduğu hususu göz önünde bulundurulduğunda, İbn Rüşd'ün kaleme aldığı şeklinde az da olsa uzaklaştığı düşünülebilir.

⁶ İlhan Kutluer, *Batı'yı Aydınlatan İslam Düşünürü İbn Rüşd*, Mahya Yayınları, İstanbul 2014,130.

⁷ Cevher Şulul, "İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, 2015, cilt: VII, s. 711-739S. 734.

⁹ Telhis adı verilen orta şerhler ise, sözcüğün bilinen anlamında bir yorum

yabiliriz. İbn Rüşd'ün amacı siyasete bilimsel bir temele bulma arayışıdır. Bundan dolayı Platon'dan kendine özgü siyaset kuramını oluşturmak için bir format almış; siyaset kuramını kendi devrindeki olaylara binaen anlatmaya çalışmıştır.¹⁰ İbn Rüşd, Platon'un siyasete dair düşüncelerini ifade ederken diğer düşünürlerden farklı olarak Platon'un siyaset felsefesini, sadece kendisine ait siyasete dair düşünceleri açıklamaya vesile olacak şekilde yorumlamamıştır. İbn Rüşd, yaptığı açıklamalarla Platon'un siyaset felsefesini Yunan düşüncesine has sınırlı bir ölçekte değil, ahlaki ilkeleri de katarak daha geniş bir çerçevede yorumlamıştır.¹¹ İbn Rüşd'ün *Telhîs'i*, çalışması yapı ve terkip itibarıyla Platon'un *Devlet*'inden bu anlamda farklılık arz etmektedir. İbn Rüşd'ün *Telhîs'i* üç kitaptan meydana gelmektedir. Platon'un *Devlet*'i değişik konuları ele alan on kitaptan meydana gelmektedir. İbn Rüşd, Devlet'i iyi bildiği halde Platon'un on kitaptan oluşan eserinin tamamını şerh etmemiştir.¹² Buna rağmen İbn Rüşd, Devlet'i şerh ederken temelde metnin özüne bağlı kalmıştır. Ancak o, *Telhîs*'in birçok yerinde tenkitli bir yaklaşım sergilemiş, kendisine ait fikirler sergilemiştir.¹³

İbn Rüşd, Murâbitlar'ın (1056-1147) kurduğu devletin yıkılış sebeplerini, ilk İslâm devletinin kuruluşunu, Müslümanların savaşlarda İranlılara karşı üstünlük sağlamalarını Platon'un siyaset felsefesinden yola çıkarak yorumlamıştır. İbn Rüşd'ün yaptığı yorumlardan yola çıkarak Onun bu konu ile ilgili derin

olmaktan öteye, önceki yorumcuların metinlerinden de yararlanılarak ve metne lafzen bağlı kalmaksızın, onun tazammun ettiği manalar göz önüne alınarak (bkz. *Ki tab u Te/hisu'l-Ktyas*, 361; *Kitabu Telhisi'/'Burhan*, 491) Aristoteles'in ilgili metninin yeniden inşasıdır. Öyle sanıyorum ki İbn Rüşd'ün tazammun ettiği anlamlar göz önüne alınarak metnin bir tür yeniden inşası tarzındaki bu çalışması, daha önce ve belki de daha sonra kendi türünde hiçbir örneği bulunmayan nevi şahsına münhasır bir çalışmadır. (Ali Durusoy, "İbn Rüşd'ün Aristoteles İnşasında Farabi ve İbni Sina'nın Katkıları", *Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek: İbn Rüşd*, 2009, cilt: I, s. 283-293, s. 284; Fatih Toktaş, *İslam Felsefesinin Sorunları (Telhîsu's-Siyâse Bağlamında İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesine Yaklaşımı)*, Elis Yayınları, Ankara 2003, s.165.

¹⁰ Şulul, *İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi*, 19.

¹¹ Şulul, "İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi", 737.

¹² Şulul, "İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi", 734.

¹³ Şulul, "İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi", 735.

bir ilmi birikimin olduğu söylenebilir. Zira Fârâbî, siyaset felsefesinde amelî olanı göz ardı ederek, nazarî düşünce üzerine inşa etmiştir. Oysa İbn Rüşd, hem amelî hemde nazarî ye önem vermiş ve bu konuda başarılı olmuştur.¹⁴ İbn Rüşd, siyaset felsefesine dair görüşünü şu sözlerle ifade etmiştir:

Medeniyet bilimi, teorik bilimlerden şu bakımdan farklıdır. Teorik bilimlerin amacı kendisini bilmektir. Eğer bunların uygulama ile bir ilişkisi bu ilişki yalnızca ilintiseldir. Oysa bu bilimin (siyaset biliminin) amacı yalnızca uygulamadır. Ne var ki, bu bilimin uygulamalardan elde edilen bölümleri uygulamaya yakınlık ve uzaklık bakımından farklılık göstermektedir. Bu bilim aracılığıyla elde edilen genel kuralların taşıdıkları tümellik özelliği azaldıkça da uygulamaya yaklaşırlar. Çünkü bu tür bilgi uygulamalardan elde edilmiştir. Bu sebeple siyaset bilimi iki bölüme ayrılır: Birinci bölümde yetenekler iradi fiiller ve tüm adetler. İkinci bölümde ise, bireylerde bulunan bu yeteneklerin nitelikleri, bir yeteneğin diğerlerini amaçlanan bir yetenekten elde edilecek olan fiilin en iyi bir düzeyde ortaya çıkmasını sağlayacak bir biçimde nasıl etkilediği ve hangi yeteneğin diğerini nasıl engellediği ile ilgili derinliği olan bir inceleme yapar.¹⁵

İbn Rüşd, *Telhîs*'de yaptığı şerh¹⁶ ve izahlarla Grek siyaset felsefesine hakim olduğunu ve bu felsefeyi kavradığını açıkça

¹⁴ Şulul, *İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi*, 19.

¹⁵ İbn Rüşd, *Siyasete Dair Temel Bilgiler*, (Çev. Muharrem Hilmi Özev), Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2013,

¹⁶ İbn Rüşd'ün şerhlerinin, Batı Avrupa'nın Aristotelyen mirasının bir cüzü olduğu söylenebilir. Ancak İbn Rüşd'ün İslâm âleminde, İbn Teymiye istisnâ edildiğinde O'nun düşünce sistemini takip eden neredeyse hiçbir öğrencisi yahut halefi olmamıştır. Hatta O'nun münekkitleri bile zikre şâyan değildir. Ne var ki, O'nun Batı'daki takipçileri ve münekkitleri Maimonides, Siger de Brabant, Moses ben Tibbon, Levi ben Gerson, Albert the Great, St. Thomas Aquinas gibi oldukça meşhur isimler olmuştur. (Macit Fahri, *İslam Felsefe Tarihi*, (Çev. Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul, 1992,247) Hatta o dönemdeki şairlere bile söz konusu olmuştur Dante İlahi Komedyası'nda onu şöyle anlatır:

"Geometrici Öklid, Batlamyus

Galen, Hipokrat, İbn Sina

Büyük şarih İbn Rüşd."

(Dante, Cehennem, 142-44). M. Muhammed Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, 301.

ortaya koymuştur. Örneğin felsefesinin Yunanlılara özgü olduğunu düşünen Platon'un aksine İbn Rüşd felsefenin evrensel bir tutum olduğunu vurgulamıştır. İbn Rüşd'e göre hikmetin elde edilmesinde ve öğrenilmesinde diğer topluluklar da Grekler gibi kabiliyetlidir.¹⁷İbn Rüşd bu konuda düşüncelerini şöyle açıklamıştır: "Genel olarak Greklerin doğalarında felsefeye yatkınlık olduğunu kabul edebiliriz. Ancak bu bizim memleketimiz olan Endülüs'te, Şam'da Irak'ta Mısır'da bilgelik ve felsefeye yatkın olan toplulukların bulunduğunu inkar etmemizi gerektirmez."¹⁸İbn Rüşd, bütün toplumlar hakikatin peşinde olduğunu vurgulamıştır. İbn Rüşd bütüncül bir bakış açısıyla Grek ve İslam medeniyetlerin bakış açısını dikkate alarak bir çıkarsamada bulunmuştur.

İbn Rüşd'ün Platon'un *Devlet*'te yorumladığı kısımlara da değinerek; Platon'un düşüncesindeki ütopyik devlet anlayışını kendi yaşadığı dönemdeki yönetimlerin siyasi tutumlarına uygulayarak tarih sahnesine çıkarmıştır. Dolayısıyla İbn Rüşd, İslam'a özgü yeni bir sistem ortaya çabasına girmiştir. İbn Rüşd, Platon'un düşünceleri üzerinde eklettik bir çıkarım yaparak bilimsel yönetime dayandırmaya çalışmıştır. İbn Rüşd'ün hedeflerinden biri kendi döneminin de elverdiği kadarıyla siyaset ve ahlak ilişkisinden yola çıkarak siyasetin ürettiği ahlaktan ziyade kadim ahlaka göre bir siyaset felsefesi öne sürmüştür. Ona göre ahlaki ve fikrî erdemler, siyaset ilminin esasını oluşturmaktadır. Siyaset ile kastedilen şey, devlet yönetimidir. Devlet ile kastedilen şey ise devletin arazisi, büyüklüğü, evleri ve binaları değildir. Aksine devlet ile kastedilen devlette yaşayan halklardır. Bir yönüyle onlar müşterek hayatlarında yetkinliği elde etmeye çalışan bireylerdir. İbn Rüşd'ün ahlak bilimi, birey yaşamının idaresidir. Ona göre siyaset bilimi ise fertlerden oluşan toplumsal hayatın yönetilmesidir.¹⁹ İbn Rüşd'e göre ahlak ve siyaset biliminin ayrı ayrı fonksiyonları vardır. Siyaset bili-

¹⁷ İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn*, İngilizce'den Arapça'ya çev. Hasan Mecid el-'Âbîdî - Fâtıma Kâzım ez-Zehebî, Beyrut 1998, 78.

¹⁸ İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn*, 43.

¹⁹ Câbirî, Muhammed Âbid, *İbn Rüşd: Sîre ve Fikr Dirâse ve Nusûs*, Beyrut-1998, 242.

minin amacı, hedefi toplumda adaleti tesis eden umumi kaide-leri koymaktır. Ahlakın hedefi ise ferдин iyiyi elde edebilmesi için hazırlanması ve yönetilmesidir. Bu noktada İbn Rüşd'ün ahlak anlayışı Aristoteles'te olduğu şekliyle teleolojiktir.²⁰Ahlak ve siyaset arasındaki ilişkiye gelince; İbn Rüşd'e göre ahlak siyasetten ayrılamaz, siyaset biliminin temelini oluşturmaktadır. Ahlak, ikinci kısmı siyaset olan ameli sanatın ilk kısmı olup bu bağlamda siyasetin üstünde mantıki bir önceliği vardır.²¹İbn Rüşd'ün siyaset ve ahlak ilişkisinin ayrılmaz bir bütün olarak ele alması ayrıca erdemler bağlamında ele alınabilir.

2. Siyaset ve Ahlak İlişkisinde Ortak İlke Olarak "Erdemler"

Erdem; "fazilet" kelimesinin aslı olan "fazl" kelimesi masdar olarak "artmak, fazlalaşmak, üstün olmak" isim olarak da "eksikliğin zıddı, artuk, fazlalık, ihsan" şeklinde birçok anlamı karşılamaktadır. XII. yüzyıl sonrası ahlâk kitaplarında erdem (fazilet) kavramı, Fârâbî, Gazâlî ve İbn Miskeveyh çizgisinde gelişen felsefi ahlâk anlayışının mecz edilmesiyle muhteva kazanmış ahlaki bir terimdir.²²İbn Rüşd'e göre insana özgü, teorik erdemler, bilimsel erdemler, ahlaki erdemler ve uygulama sanatları olmak üzere türlü yetkinlikler vardır. Bu yetkinliklerin tümü teorik yetkinlik üzerine temellendirilir.²³Platon, ruhun üç parçadan meydana geldiğini belirterek: "Erdemi, her bir parçanın kendi işlevini en iyi bir şekilde yerine getirdiğini belirtmiştir. Ruhun bu üç parçasının erdemleri bilgelik, cesaret ve ölçülülüktür. Bu üç parçadan meydana gelen bütünün ahenk içinde olması hali de, adâlet erdemi olarak ifade etmiştir."²⁴ Platon da erdeme sahip olan birey, iyinin, güzelin ve adilin idesine ulaşmış olur. İdelere ulaşmak

²⁰ Şulul, İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi, Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Sertüveni,741.

²¹ M. Fahri, İslâm Ahlak Teorileri, (Çev. Muammer İslenderoğlu, Atila Arkan), Litera Yayınları, İstanbul 2014,129.

²² Mustafa Çağrıncı, Fazilet, TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, C. 12, Yıl: ss.270.

²³ İbn Rüşd, Siyasete Dair Temel Bilgiler, (Çev. Muharrem Hilmi Özev), Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2013,30.

²⁴ Platon, Devlet, (Çev. Erhan Bayram), Metropol Yayınları, İstanbul, 2008, 70. 166.433a

ile erdemın özüne ulaşmak ile özdeş görmüştür.²⁵

Erdemleri, düşünce ve karakter erdemleri olarak ayıran Aristoteles'e göre, düşünce erdemleri ruhun aklı kısmının üstünlükleri olup²⁶ bu erdem nazarı alanda bilgelik, pratik alanda öngörü ve sağduyu şeklinde kendini gösterir.²⁷Karakter erdemler ise alışkanlıklardan meydana gelen, onlarla kazanılan erdemlerdir. Bu erdemler, aklı yönle doğrudan bağlantılı olmayıp²⁸ zihinle irade arasındaki uyumdan meydana gelir.²⁹Aristoteles'e göre ölçülülük, cömertlik, yiğitlik benzer erdemler ahlâkî erdemlerdir.³⁰Bunların eksikliği veya aşırılığı erdemsizliğe yol açar.³¹Aklın üzerinde lider konumda olduğu bu yetiler ruhun öfkeye ait bölümü ile arzulama yetisine bağlı olan bölümlerdir. Ahlaki erdemler ruhun bu iki bölümünden meydana gelmektedir. Bu da insanın yönelmesi gerektiği şeylere aklın belirlediği ölçüde ve onun kastettiği şekilde hareket etmesi ile oluşmaktadır.³²İnsan, aklı vasıtasıyla ruhun diğer bütün bölümlerine egemen olduğu zaman erdemli olur. Bunun anlamı ise şudur: insan, iyi şeylere aklın belirlediği ölçü ve zamanda yönelmelidir. Platon ise aynı gerçeği şöyle ifade etmiştir: “Devlet hangi nedenden dolayı bilge ise birey de ondan dolayı bilgedir aynı zamanda birey neden dolayı cesursa devlet de ondan dolayı cesurdur ve aynı biçimde erdemın diğer tüm unsurlarına ikisi de sahip olmalıdır.”³³Bu anlamda Platon devlet ile birey arasında erdemın kaynağını birbiriyle paralel bir biçimde ele almıştır.

İslam düşüncesinde erdem, bireyin iyilik yapmasını ve kö-

²⁵ Akşit, “Fârâbî Düşüncesinde Bir Erdem Olarak Adâlet”, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Sayı: 14, Ağustos, 2018 s. 26.

²⁶ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, (Çev. Saffet Babür), Ayraç Yayınlar, Ankara, 1997,114.

²⁷ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, (Çev. H. Vehbi Eralp), Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998, 86.

²⁸ Aristoteles, *Eudemosa Etik*, 52.

²⁹ Weber, *Felsefe Tarihi*, 86.

³⁰ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1220-1221.

³¹ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1106.

³² İbn Rüşd, *Siyasete Dair Temel Bilgiler*, 35.

³³ Platon, *Devlet*, (Çev. Erhan Bayram),Metropol Yayınları, İstanbul, 2008, 70. 166.441cd.

tülöklere engel olmasını sağlayan ruhi yetenekler için kullanılan bir ahlak terimidir.³⁴ İslâm düşünce geleneğinde gayelerin gerçekleşmesi erdemli olmaktan geçmektedir. Sonraki ahlak müelliflerince de benimsenmiş olan bu anlayışa göre erdemli olma tüm gayelere ulaşabilmek için temel şarttır.³⁵ Platon'a göre insan ruhun da iyi ve kötü olmak üzere iki kısım vardır. Ona göre kötü kısım, özü itibariyle iyi olan kısma tabi olmalıdır. Eğer kötü kısım iyi kısma hükmederse bu bir ayıp olarak kınanır ve böyle bir kişi kendine hakim olamayan erdemsiz kişi olarak tarif edilir.³⁶ İbn Rüşd, insan ruhundaki iyi kısmı akıl kötü kısmı ise hayvani nefis olarak ele almıştır. Akıllı kişi, nefisini kontrol eden, egemenliği altına alan kendine hakim olan kişidir. Onun ruhu sağlamdır, sarsılmaz.³⁷

İbn Rüşd, ahlaka dair bir kısım problemleri açıklarken öncelikli olarak insanî erdemlerin ne olduğunu açıklamıştır. Ona göre bu ilmin birinci bölümünde (yani Aristoteles'in *Etik*'ine yazdığı şerhte) açıklandığı şekliyle insanî mükemmellik veya erdem türleri nazarî, fikrî, ahlakî ve amelî erdemlerden meydana gelir.³⁸ Kişinin kendini eğiterek aklını hakim kılması ve erdemli bir kişi olması kentnin durumunu da erdemli bir hale getirir. Dolayısıyla kentin erdemli olması kişinin erdemli olmasına bağlıdır. Aksi halde kişinin kendisinde ortaya çıkan öfkellik ve zulüm hali kentte de baş göstermesi ve erdemli bir kentte siyaset ve ahlak yozlaşacaktır.

İbn Rüşd'e siyaset ve ahlaktaki bozulma bedendeki sağlık ve hastalık durumuna benzer. Bedendeki sağlık durumu, bedendeki salgıların (hormonların) birbiriyle uyum içerisinde olması ve düzenin sağlanması; hastalık durumu; bedendeki hormonların bozulup düzensizlik oluşması ile olur. Erdem

³⁴ Mustafa Çağrırcı, Fazilet, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, C. 12, Yıl: ss.270.

³⁵ Ayşe Sıdıka Oktay, *Kınalızade Ali Efendi ve Ahlak-ı Alai*, İz Yayınları, İstanbul, 2015, 278.

³⁶ Platon, *Devlet*, 151. 431a.

³⁷ İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn*, (Çev. Hasan Mecid el-Âbidî - Fâtıma Kâzım ez-Zehebî), Beyrut 1998; s. 102

³⁸ İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn*. 67.

sağlık durumu, kötülük ise hastalık durumudur. Ona göre be-
dende sağlık durumu sadece bir şekilde olur aksine hastalıklar
ise türlü türüdür. Erdemli kent de böyledir: tek bir erdemli
kent vardır, erdemsiz kentler ise hastalıklar gibi çeşit
tir.³⁹Platon, erdemlerin (insana özgü üstünlüklerin) Yunan top-
lumunda bulunduğunu, onlarda toplandığını düşünmektedir.
İbn Rüşd ise bu görüşe katılmayarak; Şam'da, Irak'ta Mısır'da
bilgiliğe yakın olan toplumlar olduğunu dile getirmiştir. Filo-
zofumuza göre Yunan toplumu felsefeye yatkın olabilir fakat
her toplumun kendi coğrafi şartlarına göre yatkın olduğu du-
rumlar mevcuttur.⁴⁰

Kent halkının erdemli bireyler haline getirilebilmesi için en
uygun metod; retorik ve şiirsel bir dil kullanarak onların ikna
edilmesidir. İkna yolu ancak retorik ve şiirsel yolları izlenerek
kentte yaşayan bireylerin ahlaki erdemleri ve uygulama sanat-
larını elde etmeleri, her iki türden olan sözler, yani onları güzel
ahlaka yönlendiren ikna ve edilginlik amaçlı sözler aracılığı ile
ve bunlara uygun davranışların teşvik edilmesi yoluyla olur.
Öğretimdeki bu metod genellikle kent halkından çocukluk dö-
neminin başından itibaren bu şekilde yetiştirilen kimseler için
geçerlidir. Bu metod, öğretim metodları arasında en doğal olanı-
dır.⁴¹ İbn Rüşd, bu yaklaşımıyla ahlâkî erdemlerin elde edilmesi
sürecine ayrıca inanca dair unsurları da ilâve etmiştir.⁴²İbn
Rüşd'ün, *Devlet* kitabının birinci bölümüne göre adalet erdemi,
her bireyin, mizacı itibarıyla alışkın olduğu ve en iyi yapabile-
ceği bir işle kendini sınırlamalıdır. Kimse başkasının ihtisas
alanına girmemelidir.⁴³ Bir kentte adalet yerleşik olursa hem
bireylerde yerleşmesi daha kolay olur hem de adaletin gerçek-
liği daha iyi anlaşılır.

Ahlak ilminin konusu, erdemlerin mahiyetinin bilinmesi
değil, erdemlerin kişiler tarafından bizzat hayata geçirilmesidir.

³⁹ İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn*, 109.

⁴⁰ İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn*, 44.

⁴¹ İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn*, 42.

⁴² Şulûl, *İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi*, 78.

⁴³ İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn*, 71.

Aristoteles'ten beri klasikleşmiş olan "altın orta" teorisine göre: hikmet, iffet, şecaat ve adaletten meydana gelen erdemlerin orta noktasında adalet bulunur. Nefsin etkinlikleri, şu üç gücün bileşiminde meydana gelir: Düşünme gücü, öfke gücü ve istek gücü şeklinde ifade edilir. Düşünme gücünün merkezi beyindir; öfke gücü, merkezi kalptir; istek gücü, merkezi de karındır. Aynı şekilde kentinde (devletin) dayandığı üç güç vardır: Yöneticiler ki bunlar devletin başlıcaları; askerler ki bunlar devletin güvenlik güçleridir; hizmetliler ve zanaatkârlar ki bunlar da devletin işlerini görürler. Hikmet, yiğitlik ve iffet'in adalet ölçüsü içerisinde bir araya gelmesi erdemleri oluşturduğu gibi, kentte de (devlet) yöneticiler, askerler ve işçiler arasında ölçülü bir denge kurulursa -ki bu ancak hikmetin öncülüğünde gerçekleşir ve o zaman erdemli toplum kurulmuş olur. Toplumda yönetenlerin ve yönetilenlerin bulunması tabii bir kural olduğundan bu farklılık ayrı sınıfların oluşmasını sağlamış ve böylece devlet meydana gelmiştir. Devlet ile insan ruhu arasında paralellikler kuran İbn Rüşd'e göre kişinin erdemli olabilmesi için, nefsin diğer bölümlerinin nazari hikmetin egemenliği altına girmesi gerektiği gibi devletin de ideal bir devlet olabilmesi için hikmete dayanması gerekmektedir.⁴⁴

İbn Rüşd'e göre Platon'un adaleti, kentte bulunan her bireyin doğası elverdiği kadarıyla bu adaletlin gerektirdiği eylemleri gerçekleştirmesinden, gücü yettiğince buna uyum sağlamaya çalışmasından başka bir şey değildir. Bu ise ancak kent halkının bölümleri teorik bilimin kurallarına göre düzenlenip bu uygulama bilimine sahip olan kimseler tarafından yasalaştırılması koşuluna bağlıdır. Bunun elde edilmesi ise zorunlu olarak akıl sultanının canlıdaki bölümleri yönetmesi koşuluna bağlıdır. Öyleyse kentteki durum canlıdaki durum gibidir. Platon'a göre yönetim bilge olan ve tüm ruh adına öngöründe bulunan rasyonel kısma aittir.⁴⁵ Bu vurgu ile Platon, yöneticinin filozof

⁴⁴ İbn Rüşd, *ed-Daruri fi's-Siyase (Muhtasarı Kitabü's-Siyase li Eflatun)*, Çev: Ahmed Şahlani Beyrut, 1998, s.75-76; Bekir Karlığa, *Batı'yı Aydınlatan İslam Düşünürü İbn Rüşd*, Mahya Yayınları, İstanbul 2014, 131.

⁴⁵ Platon, *Deolet*, 70. 166. 441d.

olmasını işaret etmiştir. İbn Rüşd ise yöneticinin kim olması gerektiğine dair bir eklemede bulunarak, teorik bilgilere sahip aynı zamanda bu bilgiler ile uzun bir ömür içinde kazanılan deneyimleri kendisinde toplayan orta yaşlı kimseler olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶

Kentte adalet, yöneticilerin ve halkın kanunları kabul noktasında görüş birliği etmesine ve saygı duymasına dır.⁴⁷ Adaletin ortaya çıkması için, büyük bir mecrada görünüyor olması gerekmektedir. Dolayısıyla devletin adaletli olması, halkın da devletteki adaleti görüp de adil olması mümkündür.⁴⁸ İbn Rüşd'e göre kişisel düzeydeki adalet, kentteki adaletin temelidir. Bireyde bulunan adalet neyi gerektiriyorsa, kentte bulunan doğruluğun da aynı şeyleri gerektirmesi zorunludur. Ona göre kent ile insan aynı türdendir. Aynı türden olan şeylerde ise nicel olarak değişen şeyler uyumluluk gösterir. Eğer uyumlu değilse, kent düzeyindeki doğruluğun araştırılması gerekir. İbn Rüşd'ün bu tutumu, kentte siyaset ile ahlakın birbirini ne oranda beslediğini ifade etmektedir. Filozofumuzun bu bakış açısı, Platon'un düşüncesinden ziyade Aristoteles'in düşüncesine benzemektedir. Zira nicel değişim çelişkiyi sonuç olarak vermez aksine çelişki niteliğinde olur.⁴⁹

Erdemli yönetici devleti, akıl ve adaletli bir arada ahenk içinde yönetmeye çalışır. Bunu desteklemek için Platon'da şu örnek kullanılır: *“Kent ile erdem arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılabilmesi için insan ruhunu üç katlı binaya benzetir. Akıl, insanın içindeki tanrısal niteliklerdir ve onu insan yapar. Hazlar, onun bedeninin içgüdüleridir. Ruh ise kızgınlık, cesaret, sevgi, onur ve nefretin yeridir. Erdemli insan, kendi içinde uyuma sahip olan insandır.”*⁵⁰ Akıl, burada kural koyucu konumundadır. Platon'da *“insan-ruhu şehri”* ideal bir devlet gibidir. Burada yönetici sınıf, bilgeliği temsil eder. Muhâfız sınıfı, ruhu temsil eder fakat her ikisi de

⁴⁶ İbn Rüşd, *Siyasete Dair Temel Bilgiler*, 38.

⁴⁷ İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn*, 104.

⁴⁸ Platon, *Devlet*, 158. 436a.

⁴⁹ İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn*, 105.

⁵⁰ İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn*, 106.

hazzı temsil eden işçilerden ayrıdır. Bu benzetmede söz konusu edilen yönetici ve muhafız sınıfında, hikmet ve yiğitlik erdeminin bulunması gerekmektedir. Adalet ve iffet erdemleri toplumun diğer bütün sınıflarında bulunması gereken erdemlerdir.⁵¹ Kentteki doğruluk, üç güçten meydana gelir: bunlar anlama, öfke ve arzulama güçleridir. Bu güçlerin gerektiği ölçüde ve gerektiği gibi çalışmasıyla doğruluk ve adalet ortaya çıkar. Eğer sözü edilen bu üç güç, insan ruhunun temel karakteri durumunda ise bu güçlere akıl gücünün egemen olması ve diğer güçlerin ona boyun eğmesi gerekir. Eğer böyle olmazsa kişinin kendini kontrol etmesi çok mümkün olmaz. Bu güçler bireyde bulunmazsa kentte bulunması da mümkün değildir.⁵²

İbn Rüşd, bu konuda özgün birkaç meseleye değinmek istemiştir: *“İlk olarak bir erdemın uygulama esasları hakkında tikel bilgilerin açıklanmış olması gerekir. Örneğın yiğitlik nedir diye sorulduğunda, tedbirsizlik ve korkaklık arasında yer alan ve ruhta ortaya çıkan bir duygu olduğu belirlenirse uygulama esnasında doğru tutuma ulaşılır. İkinci olarak, erdemlerin genç zihinlerde nasıl yer edeceği ve ileriki yaşlarında nasıl korunacağı yani gençlerin eğitimi nasıl olmalıdır? Son olarak ise söz konusu erdemler hakkında tümel bilgiler, sınırları ve amaçlarının belirlenmesinin gerekliliği ve hangi özelliğın ne kadar olgunlaştıracağıın bilinmesi vs. Bu maddelere bakıldığında Platon’dan çok İbn Rüşd bu hususları Aristo’yu referans göstererek aktarır.”*⁵³Nitekim buradaki cesaret, yiğitlik gibi erdemlere Aristoteles’in *Nikomasa Etik’* adlı eserinde rastlanır.

İbn Rüşd’ün yiğitlik erdemi hakkında görüşünü şöyle ifade edebiliriz: Savaş sanatının yetkin seviyeye ulaşması, yiğitlik erdeminin var olması ile alakalıdır. Savaş yatkınlığı elde etmek isteyen erdemli bir kentte yiğitlik bulunmalıdır. Bu görüşünü İbn Rüşd, Fârâbî ‘den atıfla bildirdiği Aristoteles’ten almıştır. Nitekim Platon ise böyle düşünmez, ona göre yiğitlik yetisi ilk amaç değildir. Ya daha fazla mala sahip olmak ya da dışarıdan

⁵¹ Platon, *Devlet*, 432a.

⁵² İbn Rüşd, *Telhîsu’s-Siyâse li Eflâtân*, 106.

⁵³ İbn Rüşd, *Siyasete Dair Temel Bilgiler*, 37.

gelebilecek saldırılara karşı kendini korumak amacıyla yani bir zorunlulukla oluşmuştur.⁵⁴ Kentin yiğitliği ise hem güç karşısında hem de zaaf halinde aynı görüş üzere hareket etmektir. Yani hem bizi zorlayan durumlarda hem de arzularımızın karşı koyduğu durumlarda doğru bir şekilde hareket etmektir. Kentte yaşayan muhafızlar, kendi doğasında bulunan öfke özelliği müzik ve beden eğitimi ile geliştirilirse yiğitlik ortaya çıkar. Bu eğitimler sayesinde ne bir şeyden korkarlar ne de arzuları onları doğru kararlar aldirmaktan geri bırakır. Bu halden sonra kalplerindeki imanın atılması zordur. Eğer arzularına yenileceği düşünülse bile bu geçici bir durumdur. İbn Rüşd bu durumu Platon'un boya örneği⁵⁵ ile ifade etmiştir: *"Bir yün herhangi bir renge boyanmak istenirse öncelikle beyaza boyanır sonra istenen renge boyanırsa onun rengi hiçbir şekilde bozulmaz. Eğer ön hazırlık olarak beyaz ile boyanmamışsa yıkandığında rengi bozulur."*⁵⁶

Platon'a göre gençlerin ve çocukların eğitiminde ikinci ayağı, beden eğitimi oluşturur. Muhafızlık işine yatkın olanların ruhunda ortaya çıkması istenen erdem, yiğitliktir. Bu erdem in ortaya çıkması için beden eğitimi ve belirli ölçülere göre alınan besinler yardımcı olurlar. Yiğitliğin en büyük özelliği öfke yetisi ile bilgeliğin harmanlanmasıdır. Yani Ona göre hem beden eğitimi hem müzikle olabilecek bir iştir. Çünkü tek başına müzik, ruhta gevşeme meydana getirir, ruhu zayıflatır ve hareketsiz bir biçime sokar. Müzik olmadan beden eğitimi ise ruhu son derece azgınlaştırır. Ortaya kontrolsüz bir nefret çıkarır. Dolayısıyla ikisinin bir arada olması gerekir.⁵⁷Kentteki tüm halkın yiğit olması istense de korkusuzca savaşa yatkın olan ve her durumda yiğitçe davranabilenler muhafızlardır. Kentteki tüm halk, ölçülü olmak durumundadır.

İbn Rüşd'e göre iffet, cinsel arzulara, yiyecek ve içecekte, ölçülü olmaktır. Ölçülü kişi, her zaman mutedildir.⁵⁸Ölçülülük

⁵⁴ İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn*, 41.

⁵⁵ Platon, *Devlet*, 149.cde

⁵⁶ İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn*, 100.

⁵⁷ İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn*, 69.

⁵⁸ İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn*, 118.

yeme içme ve cinsellikte ortalama niteliklere sahip olma ve dengeli olma halidir. Ölçülü kişi, kendini kontrol eder, kendini arzularından ve yanlışla itecek lezzetlerden uzak tutar. Ölçülülük özelliği, kenttin tamamının özelliğidir ancak bilgelik gibi yöneticilere veya yiğitlik gibi koruyuculara özgü değildir. Tüm kesimlerde eşit düzeyde bulunması gereken bir özelliktir. İbn Rüşd'e göre siyasiler ya yanlış türden hedefe sahip oldukları ya da insani erdemler arasındaki düzene riayet etmedikleri için hataya düşmektedirler.

İbn Rüşd'ün erdemler bağlamında ele aldığı siyaset anlayışında dikkat çeken başka bir görüş ise kamusal alana daha büyük ilgi göstermesi ve kişisel olanın cazibesini azaltma gereği üzerinde durması, ardından arzuların uygun bir şekilde nasıl düzenlenmesi gerektiğine işaret etmesi üzere, insanın nihai mutluluğunu açıklamasıdır. İnsan nefsindeki farklılığa ve doğru siyasi hayat için gerekli olan şeye dair geniş bir bakış, İbn Rüşd'ü Platon siyasetinin taktiklerini ve bazı açılardan tam da bu siyasetin ilkelerini onaylamaya götürmektedir.⁵⁹Onda erdemlerin oluşumu, kurumlar ve hatta yönetim şekillerinin de üstünde bir yere sahip olmaktadır.⁶⁰Ahlaki erdemlerin eksikliği siyasetçilerin ahlaki eksikliklerinde kaynaklanan kötü bir durumdur. Bazen de emellerinin geniş olmayışı ve tembellikleri, yönetici olmalarına engel olmaktadır.⁶¹İbn Rüşd'ün ise akıllı, hayvani nefesine galip gelen ve onu egemenliği altına alan iyi insanı tarif etmesi, İbn Rüşd'ün erdemli kentnin kurulması konusunda umutlu olduğunu göstermektedir.

Platon, erdemli kenti anlatırken bir taraftan böyle bir kentin varlık alanında yer bulacağından şüphelidir. Ancak İbn Rüşd, değindiği gibi böyle bir devletin tarihin varlık sahnesinde bulunduğunu ve tekrarının mümkün olabileceğini düşünmüştür. Bu kentin var olabilmesi böyle bir topluluğun olmasına

⁵⁹ Charles E. Butterworth, "Ahlak ve Siyaset Felsefesi", *İslâm Felsefesine Giriş*, (Ed. Peter Adamson - Richard C. Taylor), (Çev. M. Cüneyt Kaya), Küre Yayınları, İstanbul, 2007,312.

⁶⁰ Charles E. Butterworth, "Ahlak ve Siyaset Felsefesi", 313.

⁶¹ İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn*, 135.

bağlıdır. Ona göre bir grup insanın bu özellikler üzerine eğitilmesi ile mümkündür. Onlar için insani şeriatlere uygun bir şeriat düzenlemesi getirilir ve felsefenin doruk noktalarına ulaşabilirler. Nitekim İslam âleminin kesintisiz bir süre iktidarda kalması mümkün olursa böyle bir devletin de ortaya çıkması mümkündür.⁶² Dolayısıyla İbn Rüşd erdemli kentinin bir gün zuhur edeceği umudunu taşımıştır. İbn Rüşd'e göre bireyin devletsiz yaşaması mümkün görünmemektedir. Birey en yüce mükemmelliğe yalnız ideal devlette ulaşabilir. Herhangi bir siyasi topluluk dışında, bireyin mutluluğa ve mükemmelliğe ulaşması bir yana, hayatını bile devam ettirmesi imkânsızdır. Dolayısıyla ahlakın kendisinden gelen bir siyaseti vardır. Burada siyasetin ahlaki ilkelerle temellendirilmesi önerilir. Siyasetçinin ve siyasal kurumların erdemlilik üzerine kurulmasını, adaletle hareket edilmesini ve halkın "ortak iyi" si için çalışmasını talep eder. İbn Rüşd söz konusu boyutlara eğilmiştir. O, siyasetin metafiziğinin temelinde ahlakın yer aldığına inanmış, bu metafiziği önererek İslam toplumlarının siyasal bütünleşmesine yardım etmek istemiştir.

Sonuç

İbn Rüşd düşüncesinde ahlak ve siyaset arasındaki ilişki temelde iki şekilde ortaya çıkmaktadır: Ahlakın siyaseti ve siyasetin ürettiği ahlak olarak kendini göstermektedir. İbn Rüşd'ün siyaset ve ahlak ilişkisinde kastedilen ahlak; Sokratik gelenek, İslam düşüncesi ve kadim mirastaki ("fitrat ahlakının" tarih içindeki tezahürleri) iyiyi ve doğruyu merkeze alan bir yaklaşımdır. Bu ahlak erdemli ve saygın olanı ifade edendir. Burada iyi, doğru, saygınlık ve erdem ilkeleri ahlakın özüdür. Bu anlamda ahlakın metafiziği de denilebilir. Yani değişmeyen, öz olan ve evrensel olan özellikler kast edilmektedir. Bunlara ahlaki varlığın arche'si de denilebilir.

İbn Rüşd, ahlakın bu metafiziğini ortaya çıkarmaya çalışır. Siyaset ahlaki da bu metafiziksel prensiplere dayanır. Siyaset

⁶² İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn*, 135.

kurumun dayandığı temel iyilik ve erdemlilik ilkesi/idesi Onun tarafından “fıtrat” ve vahiy ayetleri ile ortaya konulmaktadır. İbn Rüşd’e ahlakın siyaseti, siyasal idealizmle bütünleşir. O, siyasete hizmet, dava ve idealler açısından yaklaşır. Siyasal alanı terbiye etmek çabasındadır. Bu açıdan siyaset, halkın “ortak iyi” sini temsil eden bir faaliyettir. Ahlakın gayesi, yetkinliği elde edebilmesi için bireyin hazırlanması ve erdemler çerçevesinde yönetilmesidir. Siyasetin amacı ise şehri erdemli hale getirebilmek için hazırlanması ve yönetilmesidir. İbn Rüşd bir yönüyle siyaset ve ahlakı bir bütün ele almıştır.

Kaynaklar

- Akşit, Mirpenç. “Fârâbî Düşüncesinde Bir Erdem Olarak Adâlet”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Sayı: 14, Temmuz, 2018.
- Aristoteles. *Nikomakhos’a Etik*, (Çev. Saffet Babür), Ayraç Yayınları, Ankara, 1997.
- Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*, Adres Yayınları, Ankara, 2015.
- Butterworth, Charles E. “Ahlak ve Siyaset Felsefesi”, *İslâm Felsefesine Giriş*, (Ed. Peter Adamson - Richard C. Taylor), (Çev. M. Cüneyt Kaya), Küre Yayınları, İstanbul, 2007.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *İbn Rüşd: Sîre ve Fikr Dirâse ve Nusûs*, Beyrut-1998.
- Çağrı, Mustafa. “Fazilet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 12, TDV Yayınları, Ankara, 1995.
- Kaya, Mahmut. “Kindî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 26, TDV Yayınları, Ankara, 2002.
- Durusoy, Ali. “İbn Rüşd’ün Aristoteles İnşasında Farabi ve İbni Sina’nın Katkıları”, *İbn Rüşd: Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd’ü Yeniden Düşünmek*, c. 1, Asitan Yayıncılık, Sivas, 2009.
- Fahri, Macit. *İslam Felsefe Tarihi*, (Çev. Kasım Turhan), İklim Yayınları, İstanbul, 1992.
- Fahri, Macit. *İslâm Ahlak Teorileri*, (Çev. Muammer İslenderoğlu - Atilla Arkan), Litera Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- İbn Rüşd, *Siyasete Dair Temel Bilgiler*, (Çev. Muharrem Hilmi Özev),

- Bordo Siyah Klasik Yayınları, İstanbul, 2013.
- İbn Rüşd. *Telhişu's-Siyâse li Eflâtûn*, (Çev. Hasan Mecid el-'Âbîdî - Fâtîma Kâzım ez-Zehebî), Beyrut, 1998.
- İbn Rüşd. *ed-Daruri fi's-Siyâse (Muhtasarı Kitabü's -Süyâse li Eflatun)*, (Çev: Ahmed Şahlani), Beyrut, 1998.
- Karlığa, Bekir. *Batı'yı Aydınlatan İslam Düşünürü İbn Rüşd*, Mahya Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kaya, Mahmut. "Kindî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 26 TDV Yayınları, Ankara, 2002.
- Kutluer, İlhan. *Batı'yı Aydınlatan İslam Düşünürü İbn Rüşd*, Mahya Yayınları, İstanbul 2014.
- Şerif, M. Muhammed. *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.
- Oktay, Ayşe Sıdika. *Kınalızade Ali Efendi ve Ahlak-ı Alai*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- Platon. *Devlet*, (Çev. Erhan Bayram), Metropol Yayınları, İstanbul, 2008.
- Saruhan, Müfit Selim. *İslam Felsefesi Tarihi*, c. 1, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012.
- Şulul, Cevher. "İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, c. 7, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015.
- Şulul, Cevher. *İbnRüşd'ün Siyaset Felsefesi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015.
- Toktaş, Fatih. *Telhisü's-Siyâse Bağlamında İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesine Yaklaşımı*, İslam Felsefesinin Sorunları, Elis Yayınları, Ankara, 2003.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*, (Çev. H. Vehbi Eralp), Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998.